

József – tanuló szárnypróbálgatásának nyomát a Bimbófűzér 1910–1911. tanévi kötetben találtam: négy tanulmányt és öt bírálatot. Értekezéseinek címei: Faji vonások a Rakóczi-kor költészetében, A Mária-kongregáció az ifjúság életében, Turnus az Aeneisben, Az alkohol barátai.

Pehm József a négy tanulmány elkészítése mellett, mint megválasztott bíráló, öt társa írásával is behatóan foglalkozott: a margókon megjegyzéseket tett és stílusos javításokat is végzett. Szabó János: A mondai anyag költői feldolgozása című dolgozatnál is ezt tette, s végül így összegezte véleményét: „Kévs önállósággal megírt, világtörténelmi és irodalomtörténeti tankönyvekből összeszedett munka, mely értékét erősen csökkenti még egy súlyos évszámhiba, s még jókorábbi íráshiba. De azért szorgalmát méltányolva elfogadom.”

A középiskolát 1911-ben befejező Pehm József szeptembertől kispapként folytatta tanulmányait Szombathelyen. A gimnáziumban szerzett tudását és gyakorlatát jól gyümölcsöztette a papnevelő intézetben. A szombathelyi kispapok Szent Ágoston Egyesülete Munkálatai című, tanévenkénti kötetei gazdag tárházai Pehm József 19 évesként kezdett újabb korszaka szellemi termékeinek.

Pehm Józsefet 1915. június 12-én szentelték pappá a szombathelyi székesegyházban. Nevét szülőfalujából eredeztetve, az 1940-es évek elején változtatta Mindszentyre. Születése centenáriuma alkalmából is emlékeztünk az ő ifjúkori írásait is tartalmazó Bimbófűzérre.

Kuntár Lajos

Az erdélyi Versailles romjainál

Bálint-Pataki Józseffel beszélget Beke György

Eszterdőkkel ezelőtt készült ez a beszélgetés. Erdélyi barangoló könyveim sorozatának egyik darabjába akartam beleilleszteni. Csakhogy időközben a román hatalom az egész sorozatot betiltotta, az interjú tetszhalálra ítélte. Mind a kettőnknek, a kérdezőnek és válaszolónak, aki valamikor történelemtanár volt Erdélyben, azóta el kellett hagynunk szülőföldünket. Bálint-Pataki József jelenleg kormányfőtanácsosként tevékenykedik a Határon Túli Magyarok Hivatalában.

Mivel az 1986-os beszélgetés szövegét változtatás nélkül adom közre, az interjú nyilván nem érinti Bálint-Pataki József mostani tevékenységét.

• *Bonchidán ismertelek meg, Kolozs megyében, a Bánffy-kastély szomszédságában, a református parókián, vagyis édesapádnál. Apai ágon elődeid származása is ehhez a tájhoz köt, mivel Bálint tiszteletes úr a közeli Válaszúton született. Mit jelentett neked gyermekkorodban, eszmélésed idején Bonchida, a maga híres kastélyával, illetve akkor már csak a kastély romjával?*

Életem nagy szerencséjének tartom, hogy Bonchidán születtem. A középiskola, majd az egyetem Kolozsvárra költöztetett, s a családalapítás után végképp városlakó lettem, de csak annyi változott, hogy egy helyett két otthonom van. Hazamenésen mindmáig a Bochidára utazást értem.

Hogy mit is jelent nekem Bonchida? Elsősorban a *házat*, ahol szüleim laknak négy évtizede, a kétszáz évnél idősebb, méteres vastagságú falakat, a gerendás mennyezetű, hatalmas parókiát, amely sohasem volt csak egyszerűen lakás, hanem egy család és sok-sok családtagként kezelt jó barát otthona. Közel ezer bejegyzést őriz a családi vendégekönyv, melyet azok írtak, kiket a kastély, a műemlék templom vagy éppen csak a véletlen hozott ide. E bejegyzések bizonyítják, hogy a vendéget itt mindig mint családtagot fogadták (nagyon sokan a véletlenül idekerülők közül immár csak a vendégszerető parókia kedvéért térnek vissza), s így azután nem érzem túlzásnak azt, amit az egyik gyakran visszatérő családi jó

barát, Gy. Szabó Béla írt még az ötvenes években: „Mindenütt jó, de a legjobb Bonchidán.” Megfordult itt az évek során mindenféle nyelvű, foglalkozású és érdeklődésű ember, s az ismeretkötéseknek barátságokká átalakulása számomra nagyon sokat jelentett. Azóta, hogy ezt láttam, s ebben a légkörben nőtem fel, hiszem és vallom, hogy az embernek a közvetlen kapcsolattartás, a beszélgetések, a vélemények cseréje nyújthat a legtöbbet. Persze, a rosszindulat nemegyszer kellemetlen következményeket hozott a bonchidai papra és családtagjaira, éppen az önzetlen vendégszeretet miatt, de a hit az emberekben soha sem ingott meg, s az évek múlva is visszatérő közeli és távoli barátok szeretete és tisztelete feledtetni tudták a megannyi okvetetlenkedést.

Továbbá Bonchida az a hely, ahol tudatom, értelmem alakult, s ehhez – az elmondottakon kívül – a közvetlen környezet és a környék egyaránt döntően hozzájárult. Gyermekkorom óta a történelemmel jegyeztem el magam, s ebben meghatározó szerepe volt annak, hogy a história valósággal házhoz jött. Elhozta egyrészt édesapám mesélő kedve és csodálatos könyvtára, ahol főleg történelmi tárgyú művek vannak (ő maga a teológia mellett elvégezte a történelem szakot, sőt, egy időben tanított is), és elhozta az a sok idegenvezetésnek induló, kastély körüli beszélgetés, melyeknek előbb csak hallgatója, majd pedig aktív résztvevője voltam. Bonchidán a parókia körül is mindenütt a történelemmel lehet találkozni. A ház falán az épület kőbefaragott, latin nyelvű adománylevelét sillabizálhattam gyerekkövel, mellette van Erdély egyik legrégebbi, román stílusú temploma, a kőfallal kerített cinterem, s a sejtelmesnek tűnő templomépület alatti kriptával meg a haranglábbal. Átellenben pedig csak az út meg a malomárokka minősült egykori várak választott el a Bánffy-kastély romjaitól. Zegét-zugát alaposan ismertem, hiszen itt volt a bonchidai gyerekek „játszótere”.

S a múltat idézte a távolabbi környék is. A kastély mögötti, romlásában is impozáns parkból látni lehetett a választói kastélyt, míg másik irányban a széki „helyet”, melyen egykor Nagy Lajos király személyesen döntött el egy Bonchida és Szék közötti határviszályt, s ahol még a XVIII. században is járt a tatár. Itt van Bonchida szomszédságában Kendilóna, a nevezetes Teleki-kastélyal, s rögtön mellette Doboka várával. Szülőfalum szomszédos Visával is, ahol a hagyomány szerint a mai Duzsárdi család őseit a napóleoni időkben kell keresni. Ezekről a helyekről, s nevezetességekről édesapám és mások is sokat meséltek, lehetett volna-e indításnak ennél kedvezőbb? S nem feledkezhetem meg arról sem, hogy találkozhattam a múlt más emlékeivel is, kéznyújtásnyira voltak az egyházi levéltár iratai, az anyakönyvek, kelyhek, kancsók – szakemberek által is elismert több száz éves remekek – meg a régi címerképek, melyeket egykor a templom falán őriztek. Ezek fordítottak engem a történelem irányába.

Bonchida, múltja révén, s ezt lokálpatrióta elfogultság nélkül állíthatom, jelentős szerepet töltött be Erdély történetében. Az írásos emlékek nem kényeztetnek el bőségükkel, a múlt inkább a műemlékeken keresztül beszélgethet. A Kis-Szamos melletti település jelentőségét elsősorban azzal vívta ki, hogy a XV. század végétől a Bánffy családhoz kapcsolódott, és ez az összefüggés a múlt századok során mind szorosabbá vált.

A község múltja a XII. századig tekint vissza, s eleinte a szomszédos Székkel együtt említi, mint királyi birtokot, s a széki sóbányák tartozékát. A tatárjárás idején Bonchida elpusztul, ekkor égett le a feltehetően 1160 körül épült templomának egy része is. A XIII. század közepén megindult telepítések alkalmával új lakosokat (hospesek) kap, s újjáépül a leégett templom, mely magába foglalja az előző században már álló falakat. Erről, a mai református templomról röviden csak annyit, hogy kéthajós elrendezésé folytán ritka különlegesség: szentélye aszimmetrikus, ami rendhagyó jelenség, s építéstörténete jó néhány mindmáig vitatott kérdést vet fel.

Bonchida 1321-ben már Doboka vármegye jelentős központja (Villa Bonchyda), vámszedő hely és malma van, sőt itt tartják Kolozs, Belső-Szolnok és Doboka vármegyék gyűléseit is 1334-ben, 1340-ben, 1347-ben. Nagy Lajos király 1366-ban a helyszínen dönt, mint említettem, egy határperben. 1369-ben a kolozsmonostori konvent törvényesíti az erdélyi vajda határozatát egy hasonló határkiigazítás kérdésében. Az utóbbira vonatkozó oklevél Bonchidát mint „villa regalist” és „possessio regalist” említi. Zsigmond király 1387. június 3-án a helységet Tamás székely ispán fiának, Dénesnek (losonci) adományozza, s ettől kezdve kisebb-nagyobb megszakításokkal Bonchida a losonci Bánffy család birtoka. Nemcsak lakják, hanem a történelemben játszott szerepük révén nevezetessé is teszik. A XV. század folyamán Doboka vármegye minden gyűlését itt tartják. Az erdélyi alvajda 1487-ben már „oppidiumnak” nevezi. Kelemen Lajos, a tudós, levéltáros és történész feltételezése

szerint, az 1437-es parasztfelkelés után a Bánffyok jogot nyerne (nevezetesen László fia, István) várépítésre. A XV. század második felében a mai kastély helyén már kisebb udvarház vagy kúria állhatott, bár írásos emlékek csak 1536-ban említik Bonchidát, mint „cum curia nobilitari”. Ennek a helyén épült a XVII. század ötvenes éveiben a négyszögű, zárt, sarokbástyákkal ellátott, kaputornyos kastély. Építtetője a tragikus sorsú Bánffy Dénes erdélyi fővezér, akit sógora, Apafi fejedelem lefejeztetett. Bánffy Dénes Kolozs és Doboka vármegyék főispánja és Kolozsvár főkapitánya volt. Apafi bosszúja Bonchidát sem kímélte. A falut és a kastélyt teljes leváltárával együtt a felbőszített székely katonák kirabolták, illetve felpredálták, ahogyan erről az 1674-es eseményről oly szemléletesen beszámol Cserey.

Jelentős dátum a település életében 1705 is; itt aratnak győzelmet II. Rákóczi Ferenc csapatai a császáriak felett. A Széket elpusztító – s a fekete kendővel és a „Birtalan”-nappal máig gyászolt – 1716. augusztusi tatárjárás Bonchidát sem kerüli el. Ezt követően nemcsak a helység, hanem a kastély is újjáépül. A század elején a fejedelemség első főkormányzója, Bánffy György által megkezdett felújítási munkákat fia, Bánffy Dénes – Mária Terézia bizalmi embere – folytatja. Maga a község ezután már csak kastélya révén lesz nevezetes, de nem akármilyen módon, hiszen magáénak mondhatja Erdély legszebb barokk kastélyát, ahogyan a szakirodalomban olvasható: Versailles és Schönbrunn legkeletibb rokonát. Helyesebb lett volna úgy fogalmaznom, hogy *mondhatta*, hiszen a második világháborús pusztítás óta az egykor gyönyörű épület lassan de biztosan fogyó rom.

• *Bonchidáról mindenkinek, ha csak egy kicsit is jartas az irodalomban, azon nyomban Bánffy Miklós gróf, az író, mecénás és államférfi jut az eszébe. Mit jelenthetett a nevezetes Bánffy család otthon, Bonchidán a falusiaknak?*

A Bánffy család két utolsó tagjának, Györgynek és fiának, Miklósnak emléke máig jelen van a bonchidai köztudatban, s ez az emlékkép eléggé ellentmondásos. Györgyöt, az „öreg grófort” nem szerették, és különcnek tartották. Hatalmas birtoka ellenére életmódja alig különbözött az egyszerű emberekéétől. Fősvénységét, zsugoriságát még a falusiak is megmosolyogták, hiszen aligha tarthaták természetesnek, hogy a zsebkendőjét és fehérneműjét – nem is egyszer – foltoztatja, s egyszer ajándékként valakinek egy marék mogyorót adott, hangsúlyozva, hogy ez nagy dolog, mert saját kezűleg szedte. Nem érintkezett a faluból senkivel – mint ahogy a szomszéd faluban, Kendilonán a Telekiek tették –, magányos, befele forduló ember volt, s mindennél jobban féltette a kastély parkját, annyira, hogy sóspuskával lövöldözött az illetéktelen betolakodókra, akik persze főleg a falusi gyerekek voltak. Hogy ezek az anekdotikus ízű történetek mennyire helytállóak, arra a legjobb bizonyíték az apa és a fiú viszonya. Miklós, az író, gyakran került konfliktusba apjával, nem utolsósorban azért, mert fiatal korától elutasította apja életmódját és főleg életszemléletét.

Persze Miklós másfajta különőségekkel tünt ki fiatal korában, de ezekről Bonchidán keveset tudtak. Bánffy Miklós 1926-ig keveset tartózkodott itt, s azok a hozzákapcsolódó pletykák, amikről Nemes Gyula, az idős Bánffy magántitkára volt szíves tájékoztatni az utókorat a Korunk 1972/6-os számában, aligha voltak ismeretesek a bonchidaiak előtt. Mindenesetre a vélemény Bánffy Miklósról sokkal jobb volt, mint az apáról, s ebben szerepe volt annak, hogy ő érdeklődött a falu problémái iránt (villanytelepet és csipkegyárat tervezett, hogy munkalehetőséget teremtsen a falusiaknak). A grófi birtok egyébként nagyon sok embernek adott munkát, s ezekhez, ahogyan egykori alkalmazottai emlékeznek, „figyelmes” volt. Azzal, hogy a királyi diktatúra idején elvállalta a Magyar Népközösség vezetését – osztályos társai sokan haragudtak is rá ezért –, közéleti ember lett, s így már kötelességszerűen foglalkozott a helyi problémákkal. Bonchidán tudtak az 1944 őszén kockázatokat is vállaló németellenes tevékenységéről, így nincs miért meglepődni azon, hogy mikor 1945 áprilisában hazatért, a falu új, demokratikus vezetői (pl. Muresán és Suciú bírók) tisztelettel kezelték, s a már kisajátított birtokból 50 hektár általa kiválasztott földet visszaadtak. A bonchidaiak máig megvetik azt az embert, aki a hazatérő Bánffyt leköpte, annál is inkább, mert a közvélemény szerint erre semmi oka nem volt. Magát a kastélyt sem a falusiak rabolták ki 1944 őszén (kivételek azért akadt; éppen az lopott a legtöbbet, akire – bizalmi ember lévén – Bánffy Miklós a kastély őrzését bízta!), s ami talán még jellemzőbb: a háborús zűrzavar ellenére az uradalmi raktárban lévő 20 vagon búzából és 14 vagonnyi egyéb gabonából semmi se tűnt el. Bánffy Miklós nem volt népszerűtlen ember Bonchidán.

• *Előbbi kérdéséhez kapcsolódóan egy személyes élményem: 1956-ban jártam először Bonchidán, riportot. Pezsgő magyar művelődési életet találtam mint jelent, és balosan eltorzított emlékeket a grófi uradalom életéről, mint múltat. (Valaki azt erősítgette, hogy Bánffy Miklós apja idején itt meg a deres járta!). Mi a történelmileg igazolható népi hiedelem?*

Illetve „rétegződik-e” ez a népi emlékezet hajdani belső cselédek, zsellérek, a kastélyon kívüli megélő kisparasztok vagy módosabb gazdák szerint? Hát magyarok és románok szerint?

Azt hiszem, az eddig elmondottak igazolják, hogy az általam hallottak csak balos túlzások; egykori beszélgetőpartnered a korszellemhez híven „átértékelte” emlékeit. Jőmagam is emlékszem egy nem sokkal későbbi cikkre, amelyben egy grafomán önkéntes sajtólevelező arról értekezett, mennyire dicséretes dolog, hogy végre mindenki használhatja azt a kutat, amely egykor csak a grófé volt. Lelkes cikkecske volt, csak éppen az maradt ki belőle, hogy az a bonchidai, aki kútvizet akart inni, nemigen értékelte ezt a „vívmányt”, annál is inkább, mert minék gyalogolni vederral 2–3–4 kilométert, amikor saját kútjában is jó ivóvíz volt. Mikor előbb azt állítottam, hogy az utolsó Bánffy-t a bonchidaiak tisztelték, az éppúgy vonatkozott az egykori belső cselédre, mint a módos gazdára, akár magyar volt, akár román.

• *Milyen a te képed Bánffy Miklósról? Ki volt, mi volt – túl a legendákon és túl azon, amit az irodalomtörténetből tudhatunk róla?*

Bánffy (Kisbán) Miklóst én ellentmondásosságában is olyan erdélyi személyiségnek érzem, aki joggal érdemelne meg az utókor tiszteletét. Meggyőződésem, hogy el is nyeri ezt a tiszteletet, ha a grófodat megismeri őt. Azt írta róla a közelmúltban egyik hazai méltatója, hogy „alkortól munkája is szokatlanul sokrétű; a reneszánsz mestereire emlékeztetően polivalens: kiterjed a zene, a festészet, díszlettervezés és rendezés, a grafika és az irodalom területére”. Ezenkívül politikus és közgazdász is volt, s e területeken felelős beosztásokat is vállalt. Ez lenne a valósághoz közel álló Bánffy-kép, persze tömören. A problémám viszont az, hogy ez a tételszerű felsorolás így a levegőben lóg; Bánffy Miklósról még mindig csak *olvasunk*, de nem *olvassuk* Bánffy-t. Az 1950-es években, ha nem is mindenki jó szándékkal, de „szembenéztek” műveivel az Utunkban; születésének centenáriuma eltérő véleményeket tükröző értékelések jelentek meg róla, 1981-ben pedig megjelent két kisregénye (vajon a legjobb választás volt-e?), Sóni Pál tartalmas bevezetőjével. Eppen ez utóbbi gondolkoztat meg. Ki tudja, hányadszor – Sóni bevezető tanulmányának érdemi része is e szellemben íródott – igényeljük Bánffy értékes műveinek újrakiadását, mert a ma nemzedéke számára hozzáférhetetlenek mind drámái, mind főműve, az *Erdélyi történet*. 1985-ben egy érettségire tisztessegesen felkészült középiskolás diák tudja, hogy annak idején a drámaíró Bánffy-t Ády lelkesen üdvözölte, csak éppen a megdicséret *Naplegendát* nem tudja előkeríteni, gondolom, tanárai közül sem sokan; tudja azt – ha már az érdeklődőbb fajtából való –, hogy az *Erdélyi történetet* Móricz Zsigmond és Nagy Lajos elismerte nagy műnek, Gaál Gábor pedig keményen megbírálta, de hogy mi is ez a „Bánffy saga”-nak is nevezett trilógia, azt ugyan honnan tudhatná. S az íráság Bánffy sokrétűségének is csak egyik vetülete...

• *Kós Károly mindig tisztelettel, sőt szeretettel beszélt – ő, a plebejus – az arisztokrata Bánffy-ról. Milyen volt kapcsolatuk?*

Nem a grófot, az embert ismertem, mondta Kós Károly a román televízió magyar nyelvű adásának riportfilmjében, s ezt ismételte meg az 1969-es *Utunk Évkönyvében*. Hogy milyen személyes kapcsolatban álltak, arról már sok helyen írtak, és Bonchidán is ismert volt „Kós mérnök úr”, mint Bánffy Miklós barátja. Ami számomra jellemzőnek tűnik e viszonyban az, hogy Kós Károly sohasem tartozott azok közé, akik Bánffy-t „nagyúrnak” vagy „dilettáns írónak” tartották, s hajlamosak voltak – hogy éppen Kós Károlyt idézzem – „halott oroszlánba rügni”. Minden nyilatkozatnál többet mondott számomra egy személyes élmény, Bánffy Miklós hamvainak elhelyezése a Házsongárdi temetőben. 1976 decemberében különös gyülekezet állta körül a már negyedszázada halott Bánffy Miklós hamvait tartalmazó urnát. Néhány bonchidai parasztember és a két temető papon kívül csak a megfogyatkozott kor- és sorstársak álltak a ravatallá minősült egyszerű konyhaszék körül, amelyen a halotti urna állott. Már megkezdődött a szertartás, mikor segítő kezekre és botra támaszkodva megérkezett Kós Károly. Az addig számomra meglehetősen bizarrnak tűnő jelképes temetés egy csapásra meghatározó végtisztességgé változott. A 93 éves, könnyező Kós Károly látva – ha jól tudom, hosszú idő óta akkor és egyben utóljára mutatkozott a nyilvánosság előtt –, aki ott volt, felmérhette, hogy valójában milyen is volt a viszony a két ember között.

• *Bonchida kastélyát Mikó Imre A bércre esett fa című, Bölöni Farkas Sándorról írt regényében Erdélyi Versailles-ának nevezte. Te már így ismerted meg – romjaiban. Mi pusztulásának valóságos története? Ugyanis ebben is kísérteties legendák: hogy Bánffy ismeretes 1944 őszi szereplése – az erdélyi baloldali ellenállás és a kormányzó közötti közvetítése – miatt gyűjtötták fel a német csapatok a kastélyt?*

Bonchidán 1944 őszén a 25-ös magyar tábori honvédkórház működött, melyet június

lyamán helyezték ide Vorotkáról. A német és magyar csapatok visszavonulását megelőzően a kórházat október 9-én evakuálták; a sebesülteket és az egészségügyi személyzetet elszállították, maga a kórházi felszerelés itt maradt. Bánffy Miklós ekkor még Bonchidán tartózkodott. A következő napon indult Budapestre sofőrje, Rigó György kíséretében, hogy személyes befolyását ismét latba vesse a kormányzónál a háborúból való kiugrás érdekében. Ez az utolsó próbálkozás már az események váratlan fordulata miatt sem járhatott sikerrel. Borsajúfaluban nyílt parancsot szerzett Dálnoki Veress Lajos hadseregpáncsnoktól, de útjuk a változó fronthelyzet miatt egy hétig tartott. Bánffy gépkocsija csak a Szilágyság, Szatmár és a Nyírség érintésével, óriási kerülővel érhetett Budapestre, ahol már bekövetkezett a nyilas hatalomátvétel.

A bonchidai kastélyban október 10. után csak egy kis létszámú német utóvédegyeség maradt, melynek tagjai október 10-én és 11-én egyfajta minden mindegy hangulatban, a pincében lévő borshordókat csapra verve valóságos orgiát rendeztek. Közben a hadikórház által itt hagyott matracokat behordták a középső traktusban levő legnagyobb terembe (a kastély ebédlőjébe), benzinnel meglocsolták és felgyújtották. A tűz átterjedt az épület többi részére is, leégett a tetőszerkezet nagy része, s ekkor semmisült meg a Bánffyak páratlan értékű könyvtára is. Szemtanúk mesélik, hogy 1945 áprilisában a hazatérő Bánffy Miklós fásultan szemlélte a romokat, az egyetlen dolog, amit megkönnyezett, a könyvtár volt. Három napig (október 11., 12. és 13-án) égett a kastély, s ilyen állapotban találták 13-án a bevonuló román csapatok. Sajnos, meg nem bocsátható módon senki sem akadt a németek elmenekülése után, aki a tüzet bár megpróbálta volna eloltani, így a kiégett részek hetek múlva is füstöltek.

Nem tartom kizártnak, hogy, ismerve Bánffy Miklós 1943-as és 1944-es politikai kezdeményezéseit – bukaresti tárgyalásai Maniuval a román–magyar viszony javítása érdekében, tájékozódása a szervezett baloldal irányába, illetve a háborúból való kiugrás sürgetése több ízben is Horthynál – a kastély, mely stratégiai szempontból semmiféle jelentőséggel sem bírt, végül is a tulajdonos iránti ellenszenvnek köszönheti pusztulását. E feltételezésre megbízható adatot mindmáig nem kaptam. Azok, akik itt átéltek az eseményeket, egyszerűbb és nyilvánvalóbb okra vezetik vissza az ekkor már kétségbeesetten menekülő németek galád tettetét. Szerintük ez az értelmetlen rombolás egy olyan cselekedet volt, mely nem logikával, hanem a kétségbeesett háborús vesztes barbárságával magyarázható. Az itt maradt kórházfelszerelést nem akarták az ellenségnek épségben hátrahagyni, s ezektől az alkoholmámoros, emberségükből kivetkőzött menekülőktől aligha lehetett elvárni, hogy valamire is tekintettel legyenek.

• *Mikor 1936-ban először jártam Bonchidán, a kastély kőkerterjén, kapuján álló szobrok egy része töredezett volt már. A falusiak arról meséltek, hogy a helyi csendőr őrmester czeken a szobrokon gyakorolta a célba lövést. Lehet, hogy mások is kedvet kaptak erre a „sport”-ra, mert legutóbb már romjaikban is alig láttam e szobrokat. Mi lett velük? Kinek az alkotásai voltak? Egyáltalán, mit jelentett az erdélyi építészet történetében Bonchida?*

A szobrok pusztulásának története 1944 őszén kezdődött. A célba lövés eme sajátos változata azonban nem a helyi csendőr őrmester nevéhez fűződik, ő inkább magyarokra szeretett volna lődözni – Maniu-gárdista volt –, de a bonchidai magyarság szerencséjére szándéka nem valósult meg. A kastély istállója, a főkapu és a lovarda fölötti harminckét mitológiai alakot ábrázoló szoborra viszont célba lőttek, ez tény: 1945 telén és 1946 tavaszán Beszterce környéki száz parasztokat hoztak ide kényszermunkára, s az őket őrző román katonák nevéhez fűződik ez a „fegyvertény”. Amit pedig ők nem tettek tönkre, azt elpusztította a nemtörődomség, meg az idő. Az immár töredezett és lefejezett szobrokból alig néhányat tudtak megmenteni a később ébredő műemlékvédő szakemberek. Ezeket most a kolozsvári Történelmi Múzeum kőtárában őrzik.

Hogy Bonchida mit jelentett az erdélyi építészet történetében, arról többször cikkeztek a szakirodalomban. A kérdés legalaposabb ismerője, s máig az egyetlen alapos szaktanulmány szerzője a tragikus sorsú Bíró József volt, aki az Erdélyi Múzeumban tette közzé 1935-ben kutatási eredményeit. E szerint a kastély mai képe a XVIII. század barokk szellemét idézi, de úgy, hogy megőrizte az előző stílusirányzatok ismertetőjegyeit. Alapjaiban egyaránt megtalálni a római korból és a korai középkorból származó kőveket. A XVI–XVII században a kései reneszánsz stílusában négy sarokbástyás, tágas belső udvarú, négyszög várkastéllá fejlesztik. A XVIII. században korszerűsítették: a keleti szárny helyére istállót és lovardát, illetve főbejáratot építettek patkó alakban, s így hatalmas előudvr bővítették az addig zárt épülettömböt. A barokk és részben rokokó jellegű épületegy

megkapó térhatású – az előudvar a gyönyörű díszkapuval, faragott lovarda- és istállóbejártaival és a homlokzaton végigvonuló szoborgalériával fejedelmi külsőt kölcsönöz a főépületnek. A szoborgaléria mestere a neves Johann Nachtigall, míg a XVIII. századi átépítési terv a nem kevésbé neves Fischer von Erlach és Balumann munkája. Nekik köszönhető elsősorban az, hogy Bíró József Bonchidát Versailles-jal és Schönbrunnal hasonlította össze.

• *Eljutott-e a füledbe, hogy 1956-ban az egyik roskadozó fal éppen akkor omlott le, mikor alatta az egyik falubei besúgó árulkodott a városból jött tisztnek a bonchidaiakról, és a fal agyonütötte az illetőt? Ezt akkor csak félszájjal mesélték nekem. Volt-e valami igazság benne?*

A kissé mesészerűen hangzó történetnek valóságos alapja van, csak az időpontban van eltérés. A kastély lovardája 1944 őszén alig károsult, s alkalmasnak látszott arra, hogy itt üzlethelyiséget rendezzenek be. 1952 május elsején itt „majálisozott” egy kolozsvári főhadnagy és választói származású informátora. Egy hatalmas mennydörgés után a lovarda fala lezuhant, s maga alá temette a két embert. Eleinte merénylőre gyanakodtak, de a vizsgálat kénytelen volt beletörödni abba, hogy ezúttal nem lesznek bűnbakok. Édesapámat megdöbbenítette a tragédia, de román szomszédai nyugtatgatták, hogy a „párinte” (tiszteletes úr) csak ne bánja olyan nagyon a dolgot, hisz sokszor látták a besúgót estétként ólálkodni az ablaka alatt.

• *Milyen a bonchidai kastély mai állapota, miután tudomásom szerint legutóbb a bukaresti filmek ott forgattak egy filmet, s utána valóban hadszíntér képét mutatta a környék?*

1984 tavaszán és nyarán az *Adás folytatódik* című második világháborús film kedvéért a bonchidai kastélyt valósággal átépítették, hogy a maszkírozás után a bodfalusi rádióállomás legyen belőle. A rádióadó birtoklásáért annak idején kemény harcok folytak román és német csapatok között, s ezt az ostromot kellett átélnie az amúgy is alaposan megrongált épületegyüttesnek. A filmek nem spóroltak a robbanóanyaggal, s aki látta a filmet és élethűnek érezte a robbanásokat, a becsapódásokat és a pergőtűzet, nem tévedett. Egy becsapódás például, mely a filmen felgyújtja az egyik (’44-ben éppen maradt) fedélszerkezetet, nem trükkfelvétel volt. Bárki a helyszínen meggyőződhet róla, hogy a felelőtlenség hogyan pusztítja el még azt is, ami átvészelte negyven év megpróbáltatásait.

A bonchidai kastély már eddig is volt filmhelyszín. Liviu Ciulei, román rendező itt forgatta az *Akaszttak erdejének* legnagyobb részét, filmezett itt Petringanaru is – csak hogy ez alkalmakkor a felvételek után a műszakiak mindent visszaállítottak eredeti állapotába. De most, a műemlék-felügyelés mindent tiltakozása ellenére, minden úgy van, ahogyan a film érdekében átváltoztatták: (légvédelmi állások, felrobbant épületrészek, vízgyűjtő tó, deszkából készült loggiák stb.) Talán nem túlzok, ha azt állítom, hogy ez a három és fél hónapi filmezés majdnem annyit ártott a kastélynak, mint az elmúlt évtizedek gondatlansága és az időjárás viszonytalanságai.

• *Édesapád évtizedek óta a falu református lelkésze, édesanyád nemzedékeket tanított Bonchidán a magyar elemi iskolában. Mint említettem, mikor 1956-ban ott jártam, eleven magyar művelődési élet folyt, még éltek a Magyar Népi Szövetség hagyományai. Milyen a bonchidai magyarság mai művelődési élete? Egyáltalán mennyi a számuk, miből élnek, hol dolgoznak? Milyen a népszaporulat Bonchidán, van-e még magyar iskola?*

Bonchida összlakosságának mintegy harmada magyar, csaknem háromszáz család. Lakói a nagyváros közeli településeinek jellegzetessé váló életformáját élik (Kolozsvár 30 kilométerre van); egyre többen ingáznak. Munkalehetőséget csak részben kínál a termelősövetkezet, a gépállomás és újabban a dísnóhizlalda, de az ingázás és az ezzel járó kétlakiság lett a kényszerű „divat”. Sokan végérvényesen a városi életet választották, végleg elköltöztek, ki Kolozsvárra, ki Szamosújvárra, Désre vagy akár távolabbi városokba. Nem is olyan régen csak a férfiakra volt jellemző az ingázás, most már sok nő is bejár dolgozni.

Szervezett művelődési életről nemcsak a magyarság, hanem az egész falu viszonylatában nem lehet beszélni; a közösségi művelődés szórványosan, komoly támogatás nélkül zajlik. A község művelődési othona csak moziként működik (pedig milyen gazdag könyvtár van itt!), egyébként kihasználatlan. Egy kis túlzással állíthatom, hogy hivatása – különösen az utóbbi években – az lett, hogy kibéreljek falusi esküvők alkalmával. Pedig igény lenne, hisz egy-egy vendéjárték (pl. a Maros művészegyüttesé vagy a csíkszeredai művelődési házé) mindig megtölti a termet. Említést érdemel azonban az a hivatalos patrónust nélkülöző magyar inátszós csoport, mely tizen- és huszonevécekből áll, s amelyet három és fél évtized után is már nyugdíjas édesanyám irányít. Bizonyos időközökben népszínműveket mutatnak be ők a környékbeli falvakat, Visát, Ördöngösfüzeset, Szépkényerüszentmártont, Széket,

Búzát és más helységeket. Az előadások bevételeiből pedig a „tanítónéni”-vel sajátos hangulatú, közös kirándulásokat szerveznek az ország minden tájára.

A magyar tannyelvű általános iskola létszámbiány miatt több mint tíz éve megszűnt, csak az I-IV. osztály maradt két tanítónővel. Aki magyarul akarnak tanulni, kénytelenek már 10-11 éves gyermekfővel ingázást vállalni Szamosújvárra vagy Kolozsvárra. Így aztán nem egy helyen ingázik egyfelé az édesanya és édesapa, más irányba pedig a gyerek. Hogy ez mennyire áldatlan állapot, ahhoz – gondolom – nincs mit hozzáfűzni.

• *Milyen a bonchidai magyarság kapcsolata a többségi románsággal?*

Az együttélés milyenségét, azt hiszem, a következő példa nyilvánlová teszi. Az 1930-as évek végén a már említett, messziről idekerült csendőr őrmester magyargyűlöletéről volt ismert. A bécsi döntés után sietve követte a Dél-Erdélybe vonuló román adminisztrációt. 1944 őszén visszatért egykori állomáshelyére, s lelkes Maniu-párti lévén – mint tették azt máshol is a hasonzóru elemek – feketelistát készített, mely negyvenkét magyar férfi nevét tartalmazta. Könnyű kitalálni, hogy milyen szándékkal tette, hisz akkoriban napirenden voltak a Maniu-gárdisták garázdálkodásai. Csakhogy Ursu őrmester úr tervei megbuktak a bonchidai románság ellenállásán. Egy Chiorean nevű módos gazda járta le a falut többedmagával a hírrel, hogy mi van készülöben a magyar falustársak ellen. Az *egész falu* románsága olyan határozottsággal foglalt állást a tervezett akció ellen, hogy a hatalom e rossz emlékü képviselője senkit sem mert bántani. A demokratizálódással egy időben el is távolították Bonchidáról.

Annál inkább is elismeréssel adózhatunk e kollektív fellépésnek a brutalitás ellen, mert ugyanekkor a szomszéd falvakban a mesterségesen felszított nacionalizmus és sovinizmus emberleleteket is követelt (Kendilónán például négy magyar embert gyilkoltak meg – a református papot és idős családtagjait).

• *Bonchida múltja leginkább a református templomban él. Meddig nyúlik vissza a története, miként jellemznéd?*

Idegenforgalmi leírásokban Bonchidát kastélya miatt tartják számon, pedig református temploma régisége és építészeti különlegességei révén ritka műemlékeink közé tartozik.

A templom a XII. század második felében épült, a déli és nyugati oldal pörkölt kövei az első tatárjárás pusztításaira emlékeztetnek. A XIII. század második felében épült újjá a megfelelő falak felhasználásával, ekkor cserélik fel a félköríves mennyezetet kazettással. Eredeti román kori alakját és stílusjegyeit mindmáig megőrizte, de a későbbi korok építészete is hagyott rajta nyomokat.

A templom belseje igen érdekes. A szimmetrikus, kéthajós templom, a két hajót boltívsor választja el, két különböző alakú tartóoszlopra támaszkodva. A főhajó mintegy hét méterrel hosszabb, mint a mellékhajó és szentélyben végződik. A szentély kezdeti részén illetve a szöszék feletti diadalíven egyszerű középkori rajzok – emberi alakok láthatók. A különlegeséget fokozza néhány oszlopkindulást jelző beépített oszlopfő érdekes elhelyezése, amelyre szaktekintélyek se tudtak magyarázattal szolgálni, valamint – s ez nevezetesség is – a Sipos Dávid által faragott gazdag díszítésű kő szöszék, amely Kós Károly véleménye szerint a kidei kőfaragómeister legjobb sikerült alkotása.

• *Bonchida nevezetes volt zenészeiről. Más népművészet nem nagyon volt itt, de zenészeik, táncosaik híresek. A szomszédos Válaszúton született Kallós Zoltán – aki egyébként szegről-végről tudtommal rokonod – Bonchidán is gyűjtött. Él-e ma is a magyar népdal, népi tánc a faluban, s kik éltetik? Művelődési otthonban? Lakodalmakkor?*

A kérdésben rejő volt nagyon igaznak tűnik. A bonchidai cigányzenészek a néprajzi szakkiadványok gyakran idézett adatközlői, de egy-két kivételt leszámítva, kihaltak. Kallós Zoltán és mások is, így Martin György az utolsó pillanatokban gyűjtöttek. A megoldás persze nem az lenne, hogy csak hangszalagok őrizték, amit a messze földön ismert bonchidai cigányprimások és brácsások tudtak, de sajnos a leszármazottak nem vitték tovább az évszázados hagyományt.

A népi tánc is hosszú időn át úgy tűnt, hogy halódik. Újabbban viszont a táncházmozgalomnak köszönhetően az egész fiatalok is tanulják a nagyapáktól a „bonchidai ritka magyar”-t és más itteni sajátos táncrendet. A táncház megteremtésére itt a faluban egyelőre nem mutatkozik lehetőség, s így a lakodalom az egyetlen alkalom, ahol táncolni lehet. Pedig ezelőtt húsz-huszonöt évvel is, magam is emlékszem, gyakran volt fonótánc, s voltak különböző alkalmakhoz kapcsolódó bálók, ahol feléledtek a helyi szokások. Sajnos mindez már a múlté.

• *Válaszút közel esik Bonchidához. Nagyon keveset tudunk Válaszút, egyáltalán a*

Kis-Szamos mente magyarságáról. Hány magyar lebet Válaszúton, és hol vagyunk még jelen a völgyben?

A Kis-Szamos völgyének e része és környéke olyan vidék, amely kicsiben mutatja Erdély nagy részének etnikai eloszlását. Megbízható új statisztikai adatok nem állnak rendelkezésemre, ezért óvakodnék a számszerű adatoktól, de tény, hogy a völgy legtöbb települése vegyes lakosságú. Ezek mellett vannak magyar többségű falvak, illetve olyanok, melyek egész lakossága román. A vegyes lakosságú falvakban (Válaszút, Bonchida, Kendilóna, Esztény, Iklód, Kérő, Ördöngösfüzes stb.) az arány általában 2:1 sőt 3:1 a román többség javára, míg szigetszerűen vannak mindmáig magyar többségű települések (Visa, Kide, Szék, Váralja). Elvértve élnek magyarok Borsán, Dobokán, Dengelegen, Szamosújvárnémetiben és máshol is, de számuk az asszimiláció megállíthatatlannak tűnő folyamatában rohamosan fogy. Konkrétan Válaszúton az a helyzet, hogy az elmúlt 50–70 évben a 3:1 arány tovább tolodott el a románság javára. 1927-ben Válaszút 1600 lakosából 598 volt a magyar: ma már egy elemi iskola eltartására sem telik az itteni magyarságból.

• *Nyilván el kellett érkeznünk Szentbenedekre, Dés közvetlen közelébe, ott is a Korniskastélyhoz, melyet Erdély egyetlen reneszánsz műemlékének nevezett egy 1947-es riport, amelyik azt panaszolta fel, hogy a falusiak rendre elhordják a kastély köveit. „Hol van már a világszerte ismert és megcsodált faragott tiszafa lépcső, a rajzos padlója, festett, gerendás nagyterem?... És hová lett a kapu fölül a czestochowai világbíró Fekete Madonna-domborművű kegyképe?” – kérdezte szomorúan és vádlón a riportter 1947-ben. Azóta már nem is tesznek fel ilyen kérdéseket. A kastély körül gyom, teljes elhagyatottság, csak a bejáratnál látni még az örökdő egyszerűen ló szoboralakját, úgy látszik, ezzel nem volt mit kezdeniük a szentbenedekieknek. Igaz-e, hogy ez volt Erdély egyetlen reneszánsz műemléke? Milyen volt a hajdani kastély?*

A szentbenedeki kastély sorsa szomorúbb a bonchidaiénál. A Bánffy-kastély a háború viszontagságainak, egy megszálló hadsereg dühének esett áldozatul, de a szentbenedeki Kornisok reneszánsz palotáját a háború után a szentbenedekiek tették tönkre. 1948-ban még lakták! Az említett riportoknak csak egyik állítása téves: Erdélyben több reneszánsz kastélyt tart nyilván az építészettörténet. A többi, amit leírt: szomorú tény.

A kastély helyén egykor kolostor volt, mint erre a helységnév is utal. Ennek anyagát is felhasználták a várkastély építésére, ez szolgál magyarázattal arra, hogy miért találunk a XVI. század legvégén épült kastélyban gótikus kő ajtókereteket. A négy hatszögletű alaprajzú sarokbástya várkastély (a bástyákból már csak kettőnek a maradványai vannak meg, ugyanis a másik kettőt lebontották!) az erdélyi reneszánsz virágzása idején, 1592-ben épült. Készítői, az itáliai reneszánsz építészeti kitűnő ismerői sikerrel ötvözték egybe a klasszikus lombard formákat a helyi népi elemekkel. A XVII. század második felében alakították ki pompás belső berendezését, a díszes lépcsőházban tiszafából készült gazdagon faragott feljárót, a geometrikus jellegű padlót s a lakóházakban egyediként ismert virágdíszes festett mennyezetét. Utolsó átalakítása a XVIII. századhoz tűződik, ekkor fejeztek be azt a kaputornyot, melyet más faragványok mellett a pálosok czestochowai Fekete Madonnájának sikerült másolata díszít.

• *Kövári László kötetének szemelvényes kiadása után milyen új munkán dolgozik Bálint-Pataki József, a történész?*

Tisztelt tanárom, Jakó Zsigmond írta le, ha jól emlékszem Szabó T. Atila monumentális vállalkozása ürügyén egykor az *Utunk*-ban, hogy minden műltat kutatónak mindenképp szüksége van egy önmaga által kidolgozott kutatóprogramra, melyhez egy életen keresztül hű marad. Jómagam évek óta ezt a megszívlelendő követelményt próbálom összehétközíteni azzal, ami ebből az imperatívusból kimaradt: a körülményekkel és a lehetőségekkel, amelyek számomra különböző okok miatt nem a legkedvezőbbek. A Kövári-kötetet megelőzően XVI–XVII. századi kolozsvári polgártársaim feljegyzései kapcsán kívántam bevezetni a kincses város múltjába. A tervezett könyv nem jelent meg, elakadt a második nyomdai korrekúra fázisában. Számomra mégis óriási nyereség volt ez a munka. Tulajdonképpen ezek a polgárok, akik az utódok okulására jegyezték fel fontos vagy csak fontosnak vélt eseményeket, készítettek arra, hogy az iránt érdeklődjem, hogy milyen is volt az elmúlt korok emberének képe a szűkebb környezetről vagy a távolabbi vidékek világáról, a

¹ A könyv azóta megjelent a Kriterion Könyvkiadónál (Bukarest, 1990.), *Kolozsvári emlékirók, 1603–1720* címmel. Demeter Zayzon Mária ismertette a *Honismeret*, 1991. 2. számában.

kortársakról, arról amit adott helyzetben tenni kellett vagy tenni lehetett. Így jutottam el a nálunk oly gazdag, de még nem eléggé ismert és hasznosított napló-, útirajz- és emlékirat-irodalomig. Azóta is ez érdekel legjobban, a céloom megismerkedni s megismertetni másokat azzal, hogy kik voltak, hogy éltek s hogyan csodálkoztak rá a világra azok a közelebbi vagy távolabbi múltban élt honfitársaim, kiket bevallottan, vagy egyszerűen tudat alatt egy dolog vezérelt: hogyan tehetnék magukat hasznossá annak a közösségnek, amelyből vétettek.

• *Beszélgetésünk végén hadd fordítsam derűsebbre a hangulatunkat. George Sárcea román zeneszerző, aki kiválóan tud magyarul és a két háború között a kolozsvári magyar írók, művészek társaságában élt, leírt egy anekdotát az általam is emlegetett híres bonchidai cigányokról meg Bánffy Miklós grófról. Észert a bohém természetű író és politikus könnyed öltözetben utazott be Kolozsvárra a barátaihoz, de sokáig ült a kávéházban, időközben hatalmas hóvihar kerekedett. Erdélyben megesik az ilyen gyors időváltozás! Bánffy Miklós táviratot küldött haza, Bonchidára az intézőjének, hogy várja őt az állomáson a bundájával. Az időben – ez a két háború között történt – úgy látszik, hogy lehetett magyarul táviratozni Erdélyben. Ma próbálná meg valaki! A gróf tehát nyugodt lélekkel vonatra ült, és egy jó óra múlva leszállt a bonchidai állomáson. Ott a cigányzenészek vidám muzsikával fogadták. A postai távirások bunda helyett bandát írtak, véletlenül az üzenetbe. Kitalálás, vagy csakugyan így történt?*

Lehet, hogy így történt. De nekem nincs semmi kedvem anekdotázni.
(1986.)

Nemzetesek a nemzet múzeumáért és színházáért

Néprajzi gyűjtés közben a kutató sok mindennel találkozik. Gyakran a néprajz területén tulmutató régi tárgyakra, iratokra, fényképekre bukkan. Ezek közé tartozik a köveskáli kisenemesi eredetű családok levelesládáiban őrzött XVIII–XIX. századi iratok egy része is. Köveskálón (Veszprém m.) Györfly Kálmán és felesége, Kenessey Kornélia őrzi a Kenessey család levelesládáját. A sötétzöldre festett ládán a készítője neve és a készítés évszáma olvasható: N. SOMOGYI GERGŐL 1797. Átvizsgálva számtalan fontos történeti és néprajzi adatot tartalmazó iratra bukkantunk. Ezek közül mutatok be kettőt. Mindegyik egészen kicsi, kétujjnyi széles papíresík a XIX. század első feléből. Méretük arról árulkodik, hogy keletkezésük idején még igencsak takarékosan bántak a papírral. Tartalmukat tekintve mindkét irat pénzbefizetésről kiállított nyugta.

A korábbi ez olvasható: „1809-ik Eszt. N. Somodi István fizet Subsidiumot 6 Frt 16 kr. Museumra 18 kr. Segedelmet fizetett 3 f 8 xr. Museumra való Seged. 18 xr.”

A napóleoni háborúk korában vagyunk. Nemes Somodi Istvánnak is ezért kellett fizetnie az országgyűlés által megszavazott hadiadót (subsidium). Az 1807. évi országgyűlés nemcsak hadiadót szavazott meg, hanem az 1802-ben gróf Széchényi Ferenc által alapított Magyar Nemzeti Múzeum támogatására „museumra való seged(elmet)” is.

A múzeum alapításáról, szervezéséről így emlékezett meg a kortárs, Budai Ézsaiás Magyarország történeti című, 1812-ben, Debrecenben kiadott könyvében: „1802-benn November 26-dikán Királyi Fő Komornyik Mester, Sárvári Felső Vidéki Gróf Széchényi Ferentz Ó Excellentiája, nagy gondal, fáradságtalan szorgalmatossággal, és tömöntelen költséggel összveszedett Bibliothecáját, régi pénzekből, ritka Kézirásokból, Familiai Czimerékből 's a' t. álló Betset Gyűjteményével együtt, az Országnak aján-dékozta; mely nagy Lélekből származott iselékedetnek emlékezete, hogy annál inkább fenn maradna: azt, az 1807-dik esztendőben Budánn tartott Ország Gyűlése, Ó Felsője jóváhagyásából, Végzéseinek 24-dik Czikkelyébe foglalni, illendőnek esmérte. Így vetődött meg, a' Magyar Ország Nemzeti Bibliothekának és Muzeumnak fundam-entoma... Mely időtől fogva, azon Muzeum, a' buzgó Hazafiak adakozásából szépen fejlődik.”